

Žaža, Stanislav

Přízvuk podstatných jmen s příponou -ин- а -от-/-ет-

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1985, vol. 34, iss. A33, pp. [15]-20

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101339>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STANISLAV ŽAŽA

PŘÍZVUK PODSTATNÝCH JMEN S PŘÍPONOU -ИИ- А -ОТ-/-ЕТ-

1. Osvojení tzv. prozodických prvků řeči (slovního přízvuku, kvantity, intonace, rytmické stránky řeči) patří mezi nejobtížnější úkoly při studiu cizího jazyka a jejich dokonalé zvládnutí je známkou vysokého stupně jazykové vyspělosti. To platí zvláště pro jazyky se složitými akcentuačními poměry, jakým je ruština. Fakt, že ruština nemá fonologickou ani poziční kvantitu, která by tak či onak vázala místo slovního přízvuku na určitou slabiku (jak je tomu např. v latině nebo staré řečtině), je spolu s dalšími okolnostmi příčinou toho, že místo přízvuku nemůžeme spolehlivě určit bez znalosti spletitých vývojových nebo jiných zákonitostí, tím spíše, že jeho umístění je často variabilní i v rámci jednoho lexému (tzv. pohyblivost přízvuku, např. *ценю — ценишь*), popř. příbuzných lexémů (*море — морскóй*).

Důležitým prostředkem pro fixování slovního přízvuku je uvědomělé poznávání akcentuačních zákonitostí. Je proto nutno je nalézat, popisovat, popřípadě jejich dosavadní popis prohlubovat.

V praktické jazykové výuce pak je aktuálním problémem dosáhnout nejrůznějšími prostředky automatické znalosti slovního přízvuku (žádoucí je intenzivní poslech rodilého mluvčího, kontrolovaný aktivní projev, memorování básnických textů i postupy mnemotechnické, srov. např. Mrázek, 1965/66).

Zdůrazněme, že analýzu přízvukových poměrů je radno provádět v neustálé konfrontaci se zkoumáním faktů mluvnických a stránky významové.

2. Jednou z přízvukově obtížných oblastí jsou podstatná jména ženského rodu s příponami *-ин-* (např. *глубинá*) a *-от-/-ет-* (*красотá, нищетá*) (sr. Hofman, 1958, s. 45, 48). Jejich vzájemná příbuznost je dána jednak totožností mluvnického rodu a příbuzností jejich významu, jednak blízkostí jejich přízvukové charakteristiky a jejím sepětím právě se stránkou sémantickou. Obě přípony jsou dobře známy i z češtiny, srov. např. *dolina, kyselina ...; доброта, čistota ...*, svou frekvencí, distribucí a významem se ovšem s ruskými plně nekryjí.

Obtíž v přízvukování těchto slov tkví v tom, že zde existuje trojí varianta přízvuku: 1. na koncovce: *величинá, темнотá/нищетá*; 2. na příponě: *равнинá, дремóта/—*; 3. na kořeni: *говя́дина, пáхотá/—*.

Пřípona -ин-

3. Mezi ruskými podstatnými jmény s komplexem hlásek -ин- je především třeba vyčlenit slova, v nichž o příponu nejde.¹

3.1. Je tomu tak u slov, v nichž je tento komplex součástí kořene: вина, спина (s koncovým přízvukem), глина, причина (s přízvukem na -ин-), u slov původem cizích: мина, кабина, машина, резина (z fr. résine 'smůla'), rovněž s přízvukem na -ин-, а дюжина (z lat. duodecim 'dvanáct').

3.2. Druhou skupinu představují jména, která původně příponou -ин- tvořena jsou, ale ve kterých lze dnes příponu zjistit už jen etymologickým rozбором. Zbývající část slova není totiž v současné ruštině doložena, a proto i tato jména chápeme dnes jako bezpříponová. Taková jsou např. ветчина šunka, бузина bezinka, калина, корзина, осина osika, пшеница, оскомина trnutí zubů.

3.3. Charakteristická je konečně množina slov cizího původu, která jsou rovněž tvořena příponou -ин-, ale už v jazyce, z něhož jsou přejata; z hlediska ruštiny proto rovněž příponu nevyčleňujeme. Jsou to slova дисциплина, доктрина, медицина, scarlatина zpála, вакцина, маנדоліна, сонатіна, вкторіна kvíz, ругіна, руїна, дрезіна, турбіна, пелеріна, куїна sestřence. Všechna tato slova mají přízvuk na -ин- s výjimkou jediného: платина.

4. Mezi jmény, která ruskou příponou -ин- skutečně tvořena jsou, nalézáme několik skupin:

4.1. Především jsou to jména odvozená od základů adjektivních, která vyjadřují vlastnost, nejčastěji rozměr. Všechna mají přízvuk na koncove; tvoří-li (celkem výjimečně) plurál, přechází tam přízvuk na příponu. Např. величина (pl. величины) ширинá, длинá, глубинá, вышинá, толщинá; k nim se druží i тишинá.

4.2. Druhou skupinu jmen tvořených od adjektivního základu představují slova s významem konkrétním. Označují předmět význačný tou vlastností, která je vyjádřena motivujícím adjektivem (např. равнина).

Přízvuk nelze u těchto jmen zcela spolehlivě určit podle žádného kritéria. Zákonitost uvedená v jednosvazkové akademické mluvnici (Грамматика 1970, § 132) vykazuje řadu výjimek, takže je pro praxi těžko použitelná.

Řada těchto jmen má přízvuk koncový, přecházející v pl. na příponu (viz. 4.1.): седина šedé vlasy, vousy, старина staré časy, starožitnosti, быстрина rychlý proud, целина, старшина, неспis. гущина houština. Jiná mají přízvuk na příponě, jako мужина, равнина, чужбина, цизина, рябина dolík, jeřabina, малина. Sem patří i všechna slova označující nějaké látku a zároveň všechna jména se složenou příponou -ан-ин-, -ен-ин-: древесина dříví, пушнина kožky kožšinových zvířat, солонина nasolené maso, мешанина míchanina, смесice, квашеніна kyselé zelí, буженіна vepřové (obyč. vařené); srov. k tomu zde 5.2.

Mnohem méně je slov s přízvukem mimo -ин-: женщина, лысина, диківина zvláštnost; patří sem i všechna (celkem nepočtená) slova se složenou příponou -йт-ин-: дохлітина zdechlina, кислітина kyselotina, тухлітина zatluchlina.

5. Poměrně mnoho slov je příponou -ин- (popř. -ов-ин-) odvozeno od základů substantivních. U těchto jmen zcela chybí přízvuk koncový.

¹ V článku pomíjíme jména málo frekventovaná, resp. zcela okrajová a omezujeme se především na slova obsažená v dvoudílném Česko-ruském slovníku L. Kopeckého—O. Lešky, Praha—Moskva 1978.

Převládajícím typem je zde přízvuk na příponě. Můžeme rozlišit několik sémantických podtypů:

5.1. Jména označující místo, ráz terénu, jeho zvláštnosti apod., např. вершина, nížina, dolína, середина, луговина *loučka*, ложбина *úžlabí*, седловина *sedlo* (horské), котловина *kotlina*, пролákлина, горловина *jícen sopky*, také щербина *dolík*, mezera.

Přízvuk na kořeni má jméno рódина a několik slov s původní předponou (srov. zde § 61); okráina (avšak Украина!), оббчина *okraj*, ухábина *výmol*, продúшина *prúduch*, отдúшина *věтраci otvor*.

5.2. Jména označující látku, tkáň apod. (srov. § 4.2.): белковина, клетковина *buničina*, сердцевина *dřeň*, мочевина, вощина *plástev*, вошина; мешковина *pytlovina*, парусина *plachtovina*, пестрядина *hrubé pestré plátno*, холстина *hrubé plátno*, шелковина *hedvábí*, паутина, брюшина *robřišnice*; podobně i грудина *hrudní kost*.

5.2.1. Do této kategorie lze zařadit i podstatná jména označující maso zvířat. U všech, která mají před příponou souhlásku т, д а ж, padá přízvuk na slabiku bezprostředně před příponou: телýтина, гусýтина, утýтина, поросýтина *m. ze selete*, козлýтина, курýтина, говýдина; медвёжина, верблúжина, стерлýжина, сервúжина *jeseteři maso*. Dále je tomu tak u všech, jejichž motivující podst. jméno má přízvuk stálý na základě: барáнина (барáнь, -а), олéнина (олéнь, -ня), тюлéнина (тюлéнь, -ня). Výjimkou je jediné лососýна (аč лосбсь, -сбсь). Slova odvozená od jmen s jiným typem přízvuku mají přízvuk na příponě: свиýнина (свиный), конýна (конём), лосýна (лосёй), осетрýна (осетрём), овчýна (овца).

5.3. Jména označující předmětu potřebné k nějaké činnosti, nástroje, zařízení: станýна *stojan*, подставец, пружýна, дубýна *obušek*, лучýна *louč*, личýна *škraboška*, плотýна *přehrada*, také картýна.

5.4. Jména označující jednotkovou část nějaké látky, příp. předmětu skládajícího se z více částí, tzv. singulativa.

U jmen s motivujícím základem jednoslabičným padá přízvuk zpravidla na příponu: дробýна *brok* (дробь), льдýна *kra* (лёд), лесýна *kláda* (лес), тесýна *fošna* (тёс), také хворостýна *prut* (хворост < *chvorst, sr. česky *chrást*). Výjimkou je градина *kroupa* (град).

U jmen s motivujícím základem víceslabičným bývá přízvuk nejčastěji na slabice před příponou: миндálýна *mandle* (миндаль), солóбмина *stěblo slámy*, слáтка (солóма), изюмина *hrozinka* (изюм), горóбина *hrášek*, puntík (горóх), желéзина *kus železa* (железо), жемчúжина *perla* (жемчуг), картóфелина *brambora* (картóфель), виноградина *zrnko vína* (виноград). Výjimka: штанýна *nohavice* (штаны).

5.5. U jmen s významem zveličelým (augmentativ) resp. zhrubělým, se přízvuk řídí bez výjimky podle přízvuku jména motivujícího: má-li toto jméno stálý přízvuk na základu, pak zůstává tamtéž i v odvozenině; Např. рýбина *pořádná ryba*, гáдина *ohava* (гад, -а) идиóтина *blb* (идиёт, -а), урóдина *obluda*, зрúда (урóд, -а). Patří sem i jména, v nichž je zveličelý význam zčásti oslaben: хýжина *chalupa*, посýдина *nádoba*, *kocábka*, язвина *velký vřed*, *dúlek*. V jiných případech padá přízvuk na příponu: дурачýна *ohromný hlupák* (дуракóм), детýна *chlapisko* (детей), скотýна *kus dobytka* (скотóм), зверýна (зверей), лошади́на (лошаде́й), домýна (домám).

5.6. Ojedinělá jména odvozená z předložkových spojení mají přízvuk na kořeni: *зашёйна*, *pohlavek*, *пощёчина* *poliček*.

5.7. Vně uvedených skupin zůstává několik ojedinělých jmen: *дружина*, *кончина* *úmrtí*, *маслина* *oliva*, *раковина* *lastura*, *смородина* *rybíz*.

6. Jména odvozená od základů slovesných vyjadřují převážně výsledek nebo objekt děje označovaného motivujícím slovesem. Rovněž zde chybí přízvuk koncový. Charakteristický pro tuto skupinu je přízvuk před příponou. Jména s předponou *вы-* mají přízvuk na ní: *вымоина* *výmol*, *выбоина* *výmol*, *выпуклина*; ostatní jména, také většinou s předponami, mají přízvuk na slabice před příponou (nezávisle na přízvuku motivujícího slovesa): *извѣлина* *zákrut*, *пробѣйна* *trhlina*, *развѣлина* *zřícenina*, *рассѣлина* *rozsedlina*, *впадѣина* *prohlubeň*, *вмѣтина* *promáčklina*, *задѣрина* *hrbolek*, *протѣлина* *holé místo po roztálem sněhu*, *подпѣлина* *spáleniště*, *сѣдина* *odřenina*, *складчина* *vybírání (peněz) na něco, společná pokladna*, *трѣщина* *trhlina*, *царапина* *škrábanec*, *рытвина* *výmol, jáma*. Přízvuk na příponě mají jen moršina *vráska*, *былина* a *трясина* *bahn*, *трасовиско*.

7. Ojediněle jsou příponou *-ин-* odvozena jména i od jiných slovních druhů, a to od zájmen: *всячина* *všechno možné*, *отсебѣтина* *vlastní výmysl*; od číslovek: *половина*; lokál. *четвертина*; od příslovcí: *поперѣчина* *příčný trám*, *напрѣслина* *pomluva*, od předložky: *сквѣжина* *urt*. S výjimkou odvozenin od číslovek padá přízvuk ve všech těchto jménech na slabiku před příponou.

Přípona *-от/-ет-*

8. Podobně jako u jmen s *-ин-* je i u jmen s *-от/-ет-* zapotřebí vyčlenit slova, u nichž o příponu nejde.

8.1. Jsou to slova jako *охота*, *нога*, *рота*, *суббота*, *терракота* a n. j. Všechna mají přízvuk na *-о-* až na *грамота* (z řec. *grámmata*).

8.2. Některá jména byla odvozena příponou, ale v současném jazyce už je nezřetelná; jsou to slova *работа*, *забота*, *льгота* *úleva* s přízvukem na *-о-* a *сирота* s přízvukem koncovým, přecházejícím v plurálu na příponu.

8.3. Podobně i u jmen s *-ет-* v některých případech o příponu nejde, např. *примѣта*, *дѣта*, *аукѣта*, *конфѣта*. Většinou jsou tato slova cizího původu, všechna s přízvukem na *-ѣ-*.

8.4. Jiná slova cizího původu sice příponou odvozena jsou, ale už v jazyce, z něhož byla přejata, tudíž z hlediska ruštiny jsou zase bez přípony: *газѣта*, *планѣта*, *комѣта*, *котлѣта*, *карѣта*, *кастаньѣта*, *эстафѣта*. I ona mají přízvuk na *-ѣ-*.

8.5. Dnes nezřetelná je přípona u slov *тщѣта* *marnost*, *суета* *shon*, *клевета*. Vzhledem k tomu, že tato jména byla odvozena od základů adjektivních, mají přízvuk koncový (v pl. se jich neužívá). Srov. 8.6.

8.6. Výrazná je zase skupina jmen odvozených příponou od základu adjektivních a vyjadřujících vlastnosti (sr. 4.1). Všechna mají přízvuk koncový, přecházející v plurálu — tvořili se — na příponu: *долготá*, *широтá*, *быстротá*, *темнотá*, *красотá*, *частотá* *frekvence*, *чистотá*, *полнотá*, *теснотá*, *простотá*, *слепотá*, *глухотá*, *хромотá*, *немотá*; *нишетá* *chudoba*, *bída*.

Některá jména mají význam konkrétní: *беднотá* *chudina*, *кислотá* *kyseлина*, *мерзлотá* *věčně zmrzlá půda*. U tří jmen s konkrétním významem se přízvuk přesouvá na příponu: *пехотá*, *остротá* *vtip* (× *остротá* *ostrost*), *мокротá* *hlen* (× *мокротá* *vlkost*). U posledních dvou je přesun přízvuku činitelem významotvorným.

8.7. Několik jmen s příponou -от-/-ет- je odvozeno od sloves. Všechna vyjadřují fyzické stavy nebo fyziologické procesy. Na rozdíl od jmen odvozených od základů adjektivních mají tato slova přízvuk na příponě, slov. зевота *zívání*, икота *škytavka*, рвота *zvracení*, блевота, дремота, ломота *loupaní* (bolest); jen dvě slova vyjadřující hlasovou indispozici (a odvozená od sloves dicendi se stálým přízvukem na koncovce), mají přízvuk koncový, a то шипотá a хрипотá. Významem vzdálené konkrétní páхота *orná půda* má přízvuk na kořeni a неспис. маетá *trápení* na koncovce.

Procentuální zastoupení jednotlivých přízvukových typů mezi podstatnými jmény s příponou -ии-

Jména od základu	Přízvuk		
	na kořeni	na příponě	na koncovce
adjektivního	20	37	43
substantivního	43	57	—
slovesného	84	16	—
jiného	71	29	—

Procentuální zastoupení jednotlivých přízvukových typů mezi podstatnými jmény s příponou -ом-/-ем-

Jména od základu	Přízvuk		
	na kořeni	na příponě	na koncovce
adjektivního	—	13	87
substantivního	—	—	—
slovesného	10	60	30
jiného	—	—	—

LITERATURA

- BONDARKO, L. V.; VERBICKAJA, L. A.; ŠČERBAKOVA, L. P.: Ob opredelenii mesta udarenija v slove. IzvAN SSSR, OLJa, 1973, sv. 32, č. 2.
 Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka. Moskva 1970.
 HOFMAN, A.: Ruský slovní přízvuk. Praha 1958.
 MRÁZEK, R.: Pravidla a mnemotechnika při osvojování ruského přízvuku. RJ, 16, 1965/66, s. 109—118.
 Russkaja grammatika, I. Moskva 1980.
 Russkaja grammatika, I. Praha 1979.
 Ruskij jazyk. Enciklopedija. Moskva 1979.
 STRAKOVÁ, V.: Ruský přízvuk v přehledech a komentářiích. Praha 1978.

УДАРЕНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С СУФФИКСОМ -ИН- И -ОТ-/-ЕТ-

Усвоение т. наз. прозодических элементов речи (словесного ударения, количества, интонации, ритмической стороны речи) принадлежит к самым затруднительным задачам в процессе изучения иностранного языка. Это касается, в особенности, языков, отличающихся сложными закономерностями в области акцентуации, как, напр., русского.

Важным средством, способствующим фиксации правильного ударения, является сознательное изучение этих закономерностей.

В настоящей статье автор обращает внимание на ударение существительных с суффиксами *-ин-* и *-от-/-ет-*, имеющих некоторые общие особенности. Место ударения этих существительных зависит, главным образом, от того, какая часть речи послужила основой для их образования. Можно также обнаружить некоторые интересные связи словесного ударения с семантикой описываемых существительных.